

ЛЮДИНА, ЯКА СМІЄТЬСЯ: РЕЛІГІЙНА ПАРАДИГМА

Ставлення до сміху є важливою рисою різних релігій і культур. Традиційне християнство вважає, що сміх тісно пов'язаний з ігрищами, видовищами і призводить до пороку та гріха. Упродовж століть Отці церкви захищали цю точку зору. Дияволі притаманний глумливий посміх, регіт, який має різні форми прояву; зазвичай це сміх особливий, пекельний, сповнений торжества над людиною, її слабкістю та недосконалістю. Християнство має власну традицію "душевних веселощів", "радості серця" як інтелектуального катарсису, духовного очищення, що благословляється Богом. Ісусові Христу властивий не сміх, а м'яка посмішка, співчутлива та доброзичлива, позбавлена виразного зовнішнього емоційного прояву, така, що йде із самих глибин духу.

Ставлення до сміху часто є важливою складовою різноманітних культурно-історичних епох. Створення жанру комедії, як і взагалі публічної драматичної дії, стало одним з досягнень давньогрецької цивілізації. Роль карнавального сміху в культурі Давньої Русі, європейського середньовіччя, Відродження показали в своїх фундаментальних дослідженнях М. М. Бахтін, Д. С. Лихачов. При цьому останні сформували певну змістову опозицію книжної, церковної культури, майже позбавленої сміхового елемента, до культури народної, карнавальної. Остання не є цілком секуляризованою, але сприймає та переробляє християнство відповідно до своїх власних ідеологічних і естетичних уявлень, широко використовуючи при цьому багатий спектр комічних засобів.

Майже одночасно з Бахтінім протестантський теолог Гарвей Кокс у праці "Свято блазнів. Теологічний нарис свята і фантазії" (1969) дав дещо інше тлумачення християнства, створивши образ Христа-арлекіна як втілення свята й фантазії, побудований не на серйозності, а на свідомій грі і комічній двозначності. Ч. Чаплін замислювався над проектом, у якому Христос повинен постати "таким, що викликає радісні вітання у чоловіків, жінок і дітей", а Пітер Бергер висунув ідею есхатології як комічного елемента

християнства [13, 83 – 84]. Ту ж своєрідну роль карнавалізації християнства виконує актуалізація теми Киприанового банкету і взагалі теми карнавалу, гри щодо Христа і християнства в романі У. Еко “Ім’я троянди”.

За останні роки в англомовній науковій літературі з’являється все більше монографій і статей, в яких Біблія в цілому або окремі її частини розглядаються з точки зору присутності в них сміхової культури в різноманітних її проявах [16], образ Христа починає свідомо піддаватися карнавалізації, а іноді навіть набувати рис трагікомічних, гротескових, фарсових.

Такі метаморфози пов’язані, на наш погляд, з загальною секуляризацією культури в ХХ сторіччі, модифікацією, лібералізацією ставлення католицької церкви до різноманітних проявів духовної діяльності людини, окремі з яких теологія раніше розглядала з осудом чи недовірою, а з іншого боку - з іронічним світосприйняттям людини ХХ ст., з підсиленням інтересу до комізму в різноманітних його проявах. Назви романів Г. Гріна “Комедіанти” і О. Гакслі “Танок блазнів” стали знаковими для англійської і взагалі європейської культури ХХ сторіччя, відображаючи життя як гротескний карнавал або зловісну виставу, в якій практично немає позитивних героїв. Тут панує так званий антигерой, персонаж із відсутніми первісно або втраченими під впливом різноманітних причин ідеалами і цінностями, позбавлений сталого “ego” або, навпаки, з гіпертрофованим його розвитком. Гранічний вираз такого образу в останньому випадку – це так звані демонічні герої, які ведуть свій родовід передусім від готичних романів жаху і байронівських поем; їхньою характерною рисою стає пекельний, сатанинський, моторошний сміх, регіт. Якщо народний чорт ніколи не переставав бути героєм комічним, мавпою бога, його протагоністом і пародистом водночас, то диявол романтизму і постромантизму сам виявляється носієм насмішки, що іронізує над слабкостями і вадами людства.

Оцінюючи цю тенденцію, необхідно враховувати ту обставину, що поняття сміху в християнській літературі має декілька різноманітних вимірів, залежно від змісту яких і формується певна богословська позиція.

Ритор 6 ст. Хлоріциус, розглядаючи обвинувачення християн у тому, що сміх - від диявола, заявляє: "... людина відрізняється від тварини завдяки притаманній їй спроможності говорити і сміятися" [3, 79], адже античні боги сміялись, "сміх - подарунок богів". У міфології різноманітних народів саме божества з виразною морально-негативною оцінкою нерідко зв'язані зі стихією гри, перетворень, карнавалу, баламутства, танцю (танцюючі бог Шива, бог смерті майя Чаб-ла-ла [5, 205]). Ритуальне висміювання, жартування, а також гротескові маски, що можуть при цьому використовуватися, є важливим елементом культу. Сміхову стихію в чистому вигляді ми тут не відчуваємо, швидше це синтез страху, мольби, гри, оргіастичної несамовитості і радіння. Але в більш складних релігійних системах ставлення до сміху і до того, хто сміється, актуалізується.

Значення радості підкреслюється в іудаїзмі з багатьох приводів, але особливо в Суккот - "час наших радощів" - і в завершальні дні сезону свят. "Свято купець" супроводжується танцями, грою на різноманітних музичних інструментах, буйними радощами під час жертвопринесення води. Вибухом веселощів, величезного тріумфування в день Симхат Тора ("Радощі Закону") народ висловлює найвищу радість іудейської релігії. В свято Рош-га-Шана емоційна веселість поєднується з постом, відволіканням від фізичних потреб, у Йом Кішпур ідея спокутування з радістю духовного очищення. Веселим і гучним святом є Пурим. Особливу емоційну атмосферу цих свят допомагають створити не тільки слова, але і музика. Всі ці обряди є найважливішою частиною іудаїзму, їх зміст і форма провадження безпосередньо пов'язані з історією іудейського народу, роблять саму релігію живою і дієвою. В іудаїзмі серйозність змішується з радістю, символізуючи в свідомості іудея різноманітні епізоди з історії народу, моменти страждання і торжества та їхній зв'язок із сучасністю. Особливо важливим є поняття радості в такому напрямку іудаїзму, як хасидизм, де аскетизм, сумування, плач, страх божий вважаються менш досконалими шляхами служіння Богові, ніж радісне і жваве служіння, сповнене відповідального погляду на життя та людей.

У християнстві сприйняття сміху, радощів достатньо складне і неоднозначне, оскільки припускає різноманітні рівні і сенси, але в цій релігії, мабуть, найбільш послідовно проведена лінія на неприйняття сміху як реготу, насмішки, як тієї стихії, що виявляє себе в розвагах, розгулі, ігрищах, карнавальних діях. Відверто негативне ставлення до такого виду проявів сміху простежується досить чітко протягом усєї історії християнства, особливо після появи перших богословських праць, що тлумачать і коментують біблійні першоджерела. До того ж ставлення до сміху відповідало і глибинним настроям народу. Так, у “духовних віршах” російського фольклору “Калики перехожие” говориться про те, що поряд з іншими грішниками в пеклі перебуватимуть “сміхотворці і глузувальники” [6, 197]. На першому місці серед митарств, що очікують душі грішників, є покарання за “сквернословие и смехотворства”.

Відомий письменник і етнограф XIX в. С. В. Максимов так передає різницю між відтінками сміху в сприйнятті християнства: “...Радіє, розчулюючись, ангел, спостерігаючи добрі дії; регоче і плескає в долоні задоволений диявол, бачачи слухняність його злим наклепам” [11, 27]. Д.С.Мережковський називав сміх головною властивістю диявола поряд з неправдою [12, 399]. Д.С.Лихачов відзначив, що в давньоруській релігійній культурі “сміх є сталою прикметою біса” [10, 123]. Але і в західноєвропейській середньовічній культурі можна зустріти приклади, коли фігура, що зображається, ясно виражає “ідею нелюдської, саме сатанинської гордині, гордовитого презирства до світу”, але при цьому інколи “фігура тільки намічена, диявольських атрибутів немає, і тоді тяжко вирішити, *диявол* це чи *блазень*” [10, 90]. Якщо в поданні блазня та ж “диявольська” ідея профанується, переводиться в комічний план, то як похідна від диявола вона серйозно зачіпає самі основи християнського віровчення.

Відомо, що в Євангелії Христос не сміється. Христу, християнському святому властивий саме не сміх, а скоріше м’яка посмішка, посмішка поблажлива, співчутлива, посмішка – знак його розуміння і величчя, знак непорівнянності всемогутності милосердного Бога до слабкості й омани людини. Плач, скорбота

більше відповідають молитовному стану душі, ніж радість і сміх. С. С. Аверинцев вважає, що “журба сердечна”, “солодкий плач” також характерні для психології християнства, як ритуальний сміх або ритуальне голосіння – для психології язичництва, а відчужена посмішка бодхисатв – для психології буддизму” [1, 200].

Про це ж свідчать повчання християнських богословів, у яких можна зустріти неодноразові посилання на авторитет Священного Письма, зокрема відомі місця в “Еклезіясті”: “Кращий смуток від сміху, бо при обличчі сумнім добре серце” (7, 3); “Серце мудрих – у домі жалоби, а серце безглуздих – у домі веселощів” (Екл. 7, 4). Св. Іоанн Златоуст: “Плакав Христос і не бачили його таким, що сміється, і апостол Павло плакав три роки, і нам каже, що блаженні ті, що плачуть, а не ті, що сміються” [14, т. 2, 193]. Преп. Іоанн Лествичник: “Мудрості сприяє плач, протидіє сміх” [14, т. 2, 239].

Перші християнські богослови особливо наполегливо затверджували благочестивий вплив на душу смутку, покори, страху і, навпаки, сатанинську природу сміху, веселощів. Таке ставлення офіційного християнства до сміху зберігалось в цілому і протягом наступних століть. Неприйняття сміху, а значить – і промови, усної і письмової, розрахованої на сміхову реакцію, на розвагу, багато в чому пояснюється особливим, поважним, часто трепетним і шанобливим, навіть сакральним ставленням до слова в християнстві. Давніми чернецькими статутами преп. Пахомія Великого, св. Василя Великого, преп. Іоанна Кассіана, преп. Венедикта передбачалося, що “не тільки сміятися, але і говорити... заборонялося” [14, т. 2, 115]. Від духовних зусиль людину відволікає серед іншого слухання “пісень, складених для розваг”, або розмови “людей жартівливих і сміховинних, що звичайно найбільш послаблює душевні сили” і порушує таку корисну для ченців самотню мовчазність [14, т. 2, 123]. Там же говориться: “Людина, що сміється, недосвідчена” [14, т. 2, 115]. Єпископ Ігнатій Брянчанинов відносив “марнослів’я, лихослів’я, насмішки, блонзнірство, пісні, регіт” до гріхів словесних, за які душу очікують злигодні [14, т. 1, 97]. Молитва, релігійна віра дають людині духовні сили протистояти спокусі: “Уста і язик, що уважно звершують молитву,

здобувають утримання від марнослів'я, сміху, жарту, непристойних пісень, недобрих слів" [14, т.1, 211]. Розкріпачені уста ведуть до розкріпачення тіла, до утікання в гріх. Св. Ісак Сиранін: "Сміховинність і вільність в звертанні – діло блудного біса" [14, т.2, 73]. Преп. Ісая Самітник: "Множиться блудна пристрасть... сміховинним марнослів'ям" [14, т.2, 253]. Преп. Варсануфій і Іоанн: "Де сміх, там зухвальство і блуд" [14, т. 1, 88]. В цьому ж змістовному рядку знаходиться схильність до народних ігор, забав, близькості, до різноманітного виду театралізованих вистав: "І зрозуміти не можна, яким чином буває, що людина знаходить втіху і веселощі в піснях, танцях, в жартах і сміху, в іграх і забавах, в боротьбі і кулачних боях" [14, т. 2, 100]. "...Вводить в обману диявол, всякими хитрощами відволікаючи нас від Бога, трубами і скоморохами, гусями і русаліями", – говорить в "Повісті временних літ" [8, 87], а Ізборник XIII ст. попереджає істинного християнина, щоб той сидів удома, "єгда грають русалія чи скоморохи" [цит. за: 9, 78]. Взагалі християнству властиво категоричне засудження учасників ритуальних обрядових танців, особливо жінок. Уявлення про тісний зв'язок диявола з подібного виду розвагами спостерігається і в західній традиції. В середньовічному світосприйнятті "скоморохи, блазні, кущі модного товару" – все це його підручні слуги. "Людина, яка вводить у свій дім скоморохів і фокусників, – говорить Алкуїн в одному листі, – не підозрює, що величезна ватага нечистих духів іде за ними" [2, 153].

Проте християнський, особливо католицький, культ містить значний елемент театральності, видовищності. По суті, частиною релігійної культури є юродство, прямо співвіднесене з видовищем, грою, карнавалом. Ще більш показовою є притаманна нецерковній культурі середньовіччя тенденція до пародійного, іронічного, бурлескного переосмислення біблійних образів і сюжетів.

Невипадково Б. Ланг назвав християнське богослужіння "священними іграми" [15]. Якщо в епоху середньовіччя, період розквіту народної карнавальної культури, ця театральність носила прихований, латентний характер, то в сучасну епоху все частіше можна спостерігати відверте перетворення проповіді на видовище,

шоу, в якому нерідко сміх, радощі служать лише засобом встановлення контакту з публікою, не несучи в собі певної свідомої філософсько-естетичної настанови.

У “Книзі приказок Соломонових” говорить про те, що дає людині справжню радість: “Радість праведному – правосуддя чинити, а злочинцеві – страх” (Пр. 19, 22); “нужденному всі дні лихі, кому ж добре на серці, у того гостина постійно” (Пр. 15, 15). В життєписі преподобного Сергія Радонезького говорить про нього як про “великого печальника” [14, т. 1, 11]. Але мова тут іде про відсутність саме сміху, тому що радість – це те, що зовсім не є чужим для праведника, а, навпаки, повинно його супроводжувати в нинішньому і, найголовніше, в майбутньому житті. В життєписі преподобного Серафима Саровського говорить, що “ворог спокушав подвижника сумом, нудьгою, легкодухістю” [14, т. 1, 54]. Євген Брянчанинов і Ніл Сорський серед нечистих пристрастей і думок називають печаль і сум, що відбуваються від безвихідності, від невіри людини в Божу благодать і свої власні духовні сили [14, т. 1, 42, 155]. Печаль просвітлена і одухотворена веде до радощів благодаті Божої, але не печаль безнадії і відчаю і не радощі – радіння або розвага.

Довірливим і переконливим стає слово того, хто здатний до самоіронії, до вміння говорити, як сам Христос, про речі високого інтелектуального і морального порядку просто, доступно і щиро, не відгороджуючись, не дистанціюючись від матеріального, реального, тілесного і плотського світу, а відчуваючи себе причетним до його виникнення, минулого, нинішнього і майбутнього життя. Тоді це слово може бути сприйняте як явище карнавальної культури, що передає відчуття святковості, ще точніше очікування, передчуття свята, яке сприймається передусім як торжество духу, причому образи, що притягаються в богословській літературі для ілюстрації благ і милостей Царства Небесного, можуть співвідноситися з тими відчуттями і враженнями, які людина одержує, насолоджуючись матеріально-тілесним світом, особливо підкреслюється непередавана солодкість царства Божого. “Саме відчуття Божої любові дає людині незвичайні радощі і веселощі”, – [7, 219] вважає Тихон Задонський [7, 219]. Душевна

радість – це одне з понять, яке він вживає найчастіше; він прямо закликає людину: “Держись утіхи і солодкості істотної, так у розраді, утісі та веселоцах будеш” [7, 210]. Про веселість серця та “радість сяючої Вічного слави” як духовну насолоду та шлях до Бога повчає Г.С. Сковорода. Релігійне мистецтво українського бароко, літературне та образотворче, пронизано почуттям життєрадісності.

У католицькій культурі апологетом “душевної радості” став Франциск Ассизький. Для нього радість – у перемозі над домаганнями плоті і гординею духу, в самоприниженні, неприпустимому для егоїстичної свідомості і природному для того, хто живе для миру і для Бога.

Сміх, тим більше регіт, – це зовнішній прояв веселого душевного настрою. Адже християнство закликає людину насамперед до внутрішнього зосередження, наполягає на певній обмеженості чуттєвих емоцій, визнаючи людською метою досягнення через релігійну віру та дотримання певних моральних норм найвищої радості – радості здобуття Царства Небесного та милосердя Божого, радості, яку не можна виразити мовою почуттів, можливо, так само, як і через філософські міркування.

1. Аверинцев С.С. Софія-Логос. – К.: Дух і літера, 1999. – 464 с.
2. Амфитеатров А.В. Дьявол. Орлов М.Н. История сношений человека с дьяволом. – Москва: ИЦ МП “ВНК”, 1992. – 840 с.
3. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Москва: Худож. лит., 1965. – 527 с.
4. Біблія або Книги Святого письма Старого і Нового Заповіту. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства. – Євангельсько-Лютеранська місія, 1988. – 1258 с.
5. Бородатова А.А. Боги преисподней у древних майя // Религии мира. История и современность. Ежегодник. 1985. – Москва: Гл. редакция вост. литературы, 1986. – С. 197 – 214.
6. Веселовский А.Н. Разыскания в области российского духовного стиха. – Спб.: Тип. Императорск. Акад. наукъ, 1881. – 150 с.
7. Задонский Тихон. Творения. Том четвертый-пятый. – Москва: Издание Псково-Печерского монастыря, 1994. – 800 с.
8. Златоустрий. Древняя Русь X – XIII веков. – Москва: Мол. гвардия, 1990. – 302 с.

9. Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні. – К.: Наукова думка, 1990. – 143 с.
10. Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в Древней Руси. – Ленинград: Наука, 1984. – 295 с.
11. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила. – Спб.: ТОО "ПОЛИСЕТ", 1994. – 448 с.
12. Мережковский Д.С. В тихом омуте. Статьи и исследования разных лет. – Москва: Сов. писатель, 1991. – 496 с.
13. Разлогов К. Боги и дьяволы в зеркале экрана. – Москва: Политиздат, 1982. – 224 с.
14. Сборник святоотеческих изречений и поучений. В 2 т. Мюнхен: Б.л., 1991. – 632 с.
15. Lang B. Sacred Games: A History of Christian Worship. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1997. – XIII+527 p.
16. Nimothy J. R. Comedy, in The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics, Princeton, 1993; Kerygna Dan O. Via. Comedy in the New Testament, Philadelphia, 1975; Gilhus Ingvild S. Laughing Gods, Weeping Virgins: Laughter in the History of Religion, Lnd., N.Y., 1997; Whedbee J. William. The Bible and the Comic Vision. Cambridge, 1998.; M.A.Screech, Laughter at the Foot of the Cross, Lnd., 1998; Kushel Karl-Josef. Laughter: A Theological Reflection. Lnd., 1994; Berger P. Reeding Laughter: The Comic Dimension of Human Experience, 1997; Kathleen M. Sands. Ifs, Ands and Butts: Theological Reflections on Humor //Journal of American Academy of Religion, 1996, v. 64, №3, p. 499-522 Whedbee J. William. The Bible and the Comic Vision. Cambridge: Cambridge University Press, 1998 etc.

Александр Голозубов. Человек смеющийся: религиозная парадигма. Отношение к смеху является важной стороной различных религий и культур. Традиционное христианство считает, что смех близко связан с играми, зрелищами и ведет к пороку и греху. Отцы церкви защищали эту точку зрения в течение столетий. Дьяволу присущи глумливая насмешка, хохот, имеющие различные формы проявления; обычно это смех особый, адский, наполненный торжеством над человеком, его слабостями и несовершенством. Христианство имеет собственную традицию "душевного веселия", "радости сердца" как интеллектуального катарсиса, духовного очищения, благословляемого Богом. Иисусу Христу свойственен не смех, а мягкая усмешка, сочувственная и доброжелательная, лишенная выразительного внешнего эмоционального проявления, идущая из самых глубин духа.

Oleksandr Holozubov. A laughing man: the religious paradigm. The attitude to laughter is a significant phenomenon of different religions and cultures. The traditional Christianity considers the laughter closely connected with performances, spectacles and causes the lust and sin. The Church Fathers have defended this point of view for centuries. The devil's distinctive features are sneer, mockery, loud laughter etc. Usually this laughter has various manifestations, but it is special, infernal, satanic, full of triumph over the Man, over his weak sides and imperfection. Christianity has its own tradition of "the gaiety of the soul", mental catharsis, spiritual purification, blessed by God. A laughter is not J.Christ nature but a smile, soft, sympathetic and benevolent. It is deprived of expressive, outward manifestation, but coming out of the depths of spirit.